

κρηπιδώματος ἔχοντος μῆκος 14 μ, καὶ πλάτος 5 μ, ἐφ' οὗ ἐστηρίζοντο ἐπὶ μὲν τῶν μακρῶν πλευρῶν 7 κίονες, ἐπὶ δὲ τῶν στενῶν 3 (συμπεριλαμβανομένων τῶν γωνιαίων κίωνων). Ἀφοῦ δὲ περιεβάλλετο ὑπὸ κίωνων τὸ φρέαρ, οἱ τοῖχοι αὐτοῦ ἀνέρχοντο ὑπὲρ τὸ ἔδαφος μέχρι τοῦ ὕψους τῆς ὀροφῆς τῆς περιστάσεως· δὲν ἦτο ἄρα φρέαρ χρησιμεῦον πρὸς ἀντλήσιν ὕδατος ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ἦτο φρέαρ πηγῆς, τοῦ ὕδατος ρέοντος ἀπὸ τῶν τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος διὰ μέσου κρουνηνῶν. Πρὸς τοῖς κρουνοῖς δὲ θὰ εἶχε τὸ οἰκοδόμημα καὶ ἄλλον κόσμον ἐν τοῖς τοίχοις καὶ κόσμον ἐν τῇ ὀροφῇ (λαμπρὸν παράδειγμα κόσμου ὀροφῆς παρέχει ἡμῖν ἡ θόλος τοῦ Πολυκλείτου). Ἐκ τοιούτων δὲ σκέψεων ὀρμώμενοι δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν τὸ οἰκοδόμημα πρὸς τὴν περίφημον ἐν τῷ Ἱερῷ *κρήνην* τὴν κατὰ Παυσανίαν (II, 27) «*τῷ τε ὀρόφῳ καὶ κόσμῳ τῷ λοιπῷ θεὰς ἀξίαν*».

II. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ

5. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΝ ΕΦΕΣΩ: ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ υποβάλω ὡς τὸ Σ. Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἔκθεσιν τῶν ἐφετεινῶν μου ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Παλαιᾶς Ἐφέσου ἀνασκαφῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Θεολόγου, ἃς ἐνήργησα, δαπάναις τῆς Ὑπᾶτης Ἀρμοστείας Σμύρνης, ἀπὸ 6 Ἰουνίου μέχρι 20 Αὐγούστου ἐ. ἔ., συνεχίσας τὴν πέρυσι ἀρξαμένην ἐκεῖ σκαφικὴν ἔρευναν.

Σκοπὸς τῆς ἐφετεινῆς ἀνασκαφῆς ἦτο: 1) ὁ προσδιορισμὸς τοῦ σχήματος τοῦ ναοῦ δι' ὅσῳ τὸ δυνατόν μεγαλειτέρας ἐκκαθαρίσεως τοῦ μνημείου ἀπὸ τῆς μεγάλης ἐπιχωματώσεως αὐτοῦ καὶ 2) ὁ καθαρισμὸς τοῦ τάφου τοῦ Θεολόγου, περὶ τὸν ὁποῖον ἰδρύθη ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ὁ μέγας Ναὸς τῆς Ἐφέσου.

Χάρις εἰς τὰ μέσα τὰ παρασχεθέντα εἰς τὴν ἡμετέραν ὑπηρεσίαν ὑπὸ τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ κ. Ἀ. Στεργιάδου, ἐπισκεφθέντος τὰς ἐνεργουμένης ἀνασκαφῆς καὶ ἐπιδειξάντος μέγιστον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐκτελουμένην ἐργασίαν, ἡδυνήθην νὰ ἐπιτύχω ἐφέτος κατὰ μέγα μέρος τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν, προσδιορίσας ἀμφότερα, ὡς δύνатаί τις νὰ διακρίνη εἰς τὴν συνημμένην ὥδε κάτοψιν τοῦ μνημείου, ἔνθα σημειοῦνται διὰ μελάνων γραμμῶν τὰ ἐκκαθαρισθέντα μέρη τοῦ μνημείου καὶ δι' ἐστιγμένων τὰ δυνάμενα ὡς ἀντίστοιχα τῶν ἀνευρεθέντων ἀσφαλῶς ν' ἀποκατασταθῶσιν.

Ὁ ναὸς τοῦ Θεολόγου ἀπεδείχθη οὕτω βασιλική. τύπου ἐλευθέρου

σταυροῦ, ἔχουσα πέντε τροῦλλους εἰς τοὺς ἄξονας αὐτῆς. Τοὺς τροῦλλοις τούτους ἀνέχουσι δώδεκα πεσσοί, ἐξ ὧν οἱ τέσσαρες ἐν τῷ μέσῳ οἱ ὑποβαστάζοντες τὸν κεντρικὸν τροῦλλον εἶναι ὀγκωδέστεροι τῶν λοιπῶν ὁκτιὼ τῶν εὐρισκομένων κατὰ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ.

Τὰ μεταξὺ τῶν δώδεκα τούτων πεσσῶν διαστήματα κοσμοῦνται *διακιονοστοιχιῶν*, δι' ὧν καὶ ἐσωτερικῶς σχηματίζεται σταυρὸς καὶ τῶν ὁποίων ἀνευρέθησαν πάντα σχεδὸν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἥτοι κορμοὶ κίωνων, κιονόκρανα, γεῖσα κ.λ.π. ταξινομηθέντα μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν παρὰ τὰς κατὰ χώραν κειμένας βάσεις.

Ὅτι ὅμως ἀναδεικνύει τὸ μνημεῖον τοῦτο τῆς Ἐφέσου εἶναι ἡ *ἀνεύρεσις ἰδιαζόντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν* καὶ βάσεων κίωνων ἔναντι τῶν ἀνωτέρω κιονοστοιχιῶν, δηλωτικῶν ὑπάρξεως *ἀντιστοιχοῦ διακοσμητικῆς κιονοστοιχίας*, προσδιδούσης ἰδιάζουσαν ἀρχιτεκτονικὴν σημασίαν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεολόγου.

Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀνευρεθέντα εἰς βάθος 4-6 μέτρων *θεμέλια τῶν τοίχων* τοῦ ναοῦ (διατηρηθέντα μέχρις ὕψους 3 μ.) ἐνέχουσι μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν χριστιανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ διὰ τὴν τοιχοδομίαν των, συνισταμένην ἐκ πλίνθων καὶ ἐρυθρωποῦ κονιάματος μετὰ βάσεων ἐξ ὀγκωδῶν λίθων κατὰ τμήματα ἀνισομεγέθη ἄνευ ὀργανικῆς ἐνότητος ἐκτισμένα καὶ διὰ τὰ ἀνευρεθέντα ἀνοίγματα (θύρας, παράθυρα) καὶ διὰ τὴν ἐξωτερικὴν των ὄψιν μετὰ τυφλῶν τόξων καὶ ἀντηρίδων, τοποθετουμένων τῶν τελευταίων συνήθως εἰς τὰ μέρη τὰ ἔναντι τῶν πεσσῶν, ἵνα ἐξουδετερωσι τὰς ὀρθήσεις τῶν βαρυτάτων τροῦλλων, δι' ὧν ἐστεγάζετο ὁ μέγας ναός.

Πλὴν τοῦ σχήματος ὅμως τοῦ ναοῦ προσδιωρίσθη ἐφέτος ἀσφαλῶς καὶ ὁ *τάφος τοῦ Θεολόγου*, ὅστις καὶ εἶναι τὸ σπουδαιότερον σημεῖον τῶν ἐφετειῶν ἀνασκαφῶν. Ὀλόκληρον δηλαδὴ σχεδὸν τὸν χώρον τὸν εὐρισκόμενον μεταξὺ τῶν τεσσάρων πεσσῶν τῶν ἀνεχόντων τὸν κεντρικὸν τροῦλλον καταλαμβάνει κτίσμα ἔχον σχῆμα ἡμικυκλικὸν πρὸς ἀνατολὰς καὶ τετράγωνον κατὰ τὰς λοιπὰς τρεῖς πλευράς· ἐκ τοῦ μαρμαροστρώτου δαπέδου τοῦ ναοῦ δύο βαθμίδες, ὧν ἡ ἐσωτερικὴ ἐξ ἐκλεκτοῦ ἐρυθρωποῦ μαρμάρου μετὰ γλυφῶν, ὀδηγοῦσιν εἰς πολυτελὲς ψηφιδωτὸν δάπεδον (μαρμαροθέτημα), οὗτινος τμήματα μόνον διεσώθησαν. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δαπέδου τούτου σχηματίζεται σταυροειδὴς χώρος, κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη τετράγωνος ὁπὴ διὰ λευκῶν μαρμάρων σχημα-

τιζομένη καὶ ὀδηγοῦσα ὡς μικρὰν ὑπόγειον κρύπτειν δυτικῶς καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ τέσσαρες *κτισταὶ βάσεις*—ὧν μία μόνον διεσώθη καλῶς—ὑποδηλοῦσι τὴν ὑπαρξιν *Κιβωρίου*, ὅπερ ἐστέγαζε τὸν προσκυνούμενον ἱερὸν τάφον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ, πιθανώτατα συληθεῖσαν σαρκοφάγον ἐκ πολυτίμου ὕλης, τῶν πιστῶν προσκυνούντων ἴσως τὴν δεικνυμένην ὡς ἀρχικὸν τάφον τοῦ μεταστάντος κατὰ τὰς παραδόσεις Εὐαγγελιστοῦ κρύπτειν, ἐξ ἧς ἐξήρχετο πιθανώτατα ἡ μαρτυρουμένη λευκὴ κόνης ἢ καλουμένη *«μάννα»*, κινουμένης ἐλαφρῶς τῆς ἀνωθεν τῆς ὁπῆς σαρκοφάγου κατὰ τὰς περιγραφὰς τῶν περιηγητῶν τῶν μέσων χρόνων.

Τὸ κτίσμα τοῦτο, οὕτινος τὰ θεμέλια μόνον σήμερον ἔχομεν, κείμενον ἔναντι τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἔνθα, ὡς γνωστόν, πέρυσι ἀνευρέθησαν καὶ τὸ σύνθρονον καὶ ὁ κιονίσκος τῆς Ἀγίας Τραπεζῆς, περιεφράσσετο διὰ μαρμαρίνων κιονίσκων καὶ θωρακίων, πολλὰ τμήματα τῶν ὁποίων μετ' ἀξιολογωτάτων διακοσμητικῶν θεμάτων ἀνευρέθησαν, καὶ εἶχε τρεῖς εἰσόδους ὡς ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν βαθμίδων ὁπῶν ὑποδηλοῦται. Ἀφ' ἑτέρου τὸ πρὸς ἀνατολὰς ἡμικύκλιον τοῦ κτίσματος τούτου σχηματίζεται διὰ διπλῶν παραλλήλων τοίχων, ὧν ὁ ἐσωτερικὸς ἔχει τρεῖς κόγχας, καὶ διὰ μαρμαροστρώτου διαδρόμου, ἀποκλειομένου διὰ δύο πυλίδων, ὧν τὰ πλαίσια ἀνευρέθησαν, ἔχοντα ὕψος ἑνὸς μέτρου, δηλωτικὰ τοῦ ὕψους τοῦ κτίσματος, ὅπερ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπερέβαινε τὰ δύο μέτρα ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀνευρέθησαν βάσεις κιόνων καὶ ἐπιστύλια τέμπλου μετ' ἀναγλύφων καὶ ἐπιγραφῶν, ἅτινα πείθουσιν, ὅτι εἰς τοῦτο τὸ μέρος εὗρίσκετο τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ, τοῦ ὅλου κεντρικοῦ κτίσματος ἐπέχοντος τὴν θέσιν τῆς σολέας, τοῦ ἡμικυκλιοῦ δὲ χώρου προωρισμένου πιθανώτατα διὰ τοὺς χορούς.

Πλὴν τοῦ μανσωλείου τοῦ Θεολόγου ἀνευρέθη ἐφέτος καὶ ἕτερον διαμέρισμα κείμενον ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς κεραίας τοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτῆς πλευρὰν, περιέχον ἓνα ἀρχικὸν τάφον, μαρμαρίνον σαρκοφάγον μετ' ἀναγλύφων κειμένην ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἀριστερὰ καὶ δύο ὑπὸ τὸ δάπεδον σαρκοφάγους ἐκ πωρολίθου πλήρεις ὀστέων. Τμήμα ἀνευρεθείσης ἐπιγραφῆς δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ διαμέρισμα τοῦτο, τὸ ἔχον ἰδίαν εἴσοδον μετὰ βαθμίδων καὶ πυλίδος, ὡς τάφον ἐπισήμου τινὸς Πατριάρχου ταφέντος ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Θεολόγου.

Τὰ ἐφετερινὰ εὐρήματα τοῦ Ναοῦ ἦσαν ἀξιολογώτατα· ἀνευρέθησαν κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν ἰδιάζοντα χαλκᾶ σκευή, οἷον λυχναί μετὰ πλεγμάτων, καὶ σταυρῶν, τετράγωνον χάλκινον σκεῦος μετὰ τεσσάρων ποδῶν λέοντος

καὶ ὠσειδῦος ἀνοίγματος ἐν τῷ μέσῳ, σταυροὶ διαφόρων σχημάτων, ὀρθογώνιοι ἐκ χαλκοῦ πλάκες μετ' ὀπῶν (ἀφιερώματα;), ποικιλόσχημα ὑάλινα σκευή ἐκ κανδυλῶν, μέγα πλῆθος ἀγγείων βυζαντινῶν χρόνων, πλῆθος πολυχρῶμων μαρμαρίνων πλακιδίων ἐκ τῆς ἐνθετικῆς διακοσμῆσεως τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τοῦ μανσωλείου, μέγας ἀριθμὸς μωσαϊκῶν καὶ τοιχογραφιῶν εἰς τεμάχια, ἐπιγραφαὶ ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, γλυπτὰ διαφόρων ἐποχῶν κ.λ.π. δι' ὧν ἀπηρτίσθη τελεία καὶ πρωτότυπος συλλογὴ, καταρτισθέντος εἰδικοῦ Μουσείου παρὰ τὰς ἀνασκαφὰς καὶ ταξινομηθέντος τοῦ πλουσίου τούτου ὑλικοῦ εἰς τὸ δαπάνη τῆς Ὑπάρχουσας Ἀρμοστέας ἐπισκευασθὲν κομψότατον σελιτζουρικὸν Ὑψαμίον τοῦ κείμενον πρὸ τῆς πύλης τοῦ βυζαντινοῦ Κάστρου.

Ἡ τελευταία ἐθνικὴ συμφορὰ μὲ ἀπεμάκρυνε βιαίως ἀπὸ τῆς ἐνεργουμένης μετὰ πολλοῦ κόπου, ἀλλὰ καὶ εὐνοήτου ἀγάπης, ἐν τῷ ὑπ' ἐμοῦ ἰδρυθέντι Μουσείῳ τῆς Ἐφέσου ταξινομήσεως καὶ καταγραφῆς τῶν εὑρημάτων τούτων, τῶν συναθροισθέντων ἐν πρὸς ἐν μετὰ τόσης ἐπιμελείας στοργῆς καὶ χαρᾶς.

Σημ. Λεπτομερὲς περὶ τοῦ ἐν Ἐφέσῳ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου πραγματεία ἐδημοσιεύθη ὑπ' ἐμοῦ ἐν τῷ Ἀρχ. Δελτίῳ, τόμῳ 7 (1721/22) σελ. 89-226.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

6. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΝ Τῷ ΚΑΔΜΕΙΩ ΤΩΝ ΘΗΒΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

Περὶ τῶν κατὰ τὸ παρελθὸν θέρος γενομένων ὑπ' ἐμοῦ ἀνασκαφῶν ἐν Θήβαις περὶ τὸ ἀνάκτορον τοῦ Κάδμου ἀνακοινῶ τὰ ἑξῆς.

Ἐπειδὴ, μὴ γενομένης πρότερον ἀπαλλοτριώσεως, δέν μοι ἐπετράπη νὰ σκάψω πρὸς Ν. τοῦ ἀποκεκαλυμμένου ἤδη μέρους τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Κάδμου, δηλ. ἐντὸς τοῦ κήπου τοῦ Π. Μακρῆ (πρώην Ἀθηνᾶς Ἀποστολίδου, πρώην Λογοθέτη, πρώην Σπυρομήλιου), ἔσκαψα πρὸς δυσμὰς τῆς παλαιότερας ἀνασκαφῆς ἐν συνεχείᾳ, καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τῆς προσεκβολῆς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἡρειπωμένου δημοτικοῦ σχολείου (ὄρα Ἀρχ. Ἐφ. 1909 σ. 57 εἰκ. 1) μέχρι τῆς ὁδοῦ Ἐπαμεινώνδου. Τὸ σκάμμα ἐγένετο μήκους 22, 50 μ. πλάτους δ' οὐχὶ ἐλάσσονος τῶν 2½ μέτρων.

Εἰς ἀπόστασιν 14. 30 μ. ἀπὸ τῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Ἐπαμεινώνδου εὐρέθη λείψανον τοίχου ἐμφανισθὲν μὲν εἰς βάθος 2 μ. ἀπὸ τῆς νῦν